

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

TANULMÁNYOK A KÖZTÖRTÉNET KÖRÉBŐL A 18–19. SZÁZADBAN

TÓTH PÉTER

CIGÁNY NYELVI ÉS FOGLALKOZÁSI CSOPORTOK A 17–18. SZÁZADBAN

A tudomány nyelvi szempontból a hazai cigányságot három nagy csoportra osztja: a cigány és magyar (vagy csak magyar) anyanyelvű *oláh cigányokra*, az ugyancsak cigány és magyar (vagy csak magyar) anyanyelvű *romungrókra* vagy *magyar cigányokra*, s végül a román és magyar (vagy csak magyar) anyanyelvű *beás cigányokra*,¹ megjegyzendő, hogy a Dunántúl egyes részein ez utóbbiakat hívják oláh cigányoknak. E fő csoportok mellett említést kell tennünk még két kisebb csoportról: a Dél-Dunántúlon élő *német vagy vend cigányokról*, illetve a Kelet-Magyarországon élő *gurvári* csoportról; ez utóbbiak nyelvjárása az erdélyi cigányokéval rokon.² Az oláh cigány és a magyar cigány nyelv között a legnagyobb különbség a szókészletben mutatkozik: az oláh cigány nyelv román kölcsönszavai helyett az utóbbiban magyar vagy szláv kölcsönszavakat találunk. Ez a jelenség nyilvánvalóan arra utal, hogy a cigányok őseinek egyik része dél felől: a Balkánról közvetlenül költözött az országba, másik része viszont előbb érintette a román nyelvet (sőt, a kölcsönszavak tanúsága szerint hosszú ideig ott is tartózkodott), majd Erdély vagy a Bánság érintésével vándorolt a mai Magyarországot területére. A két csoport beköltözése között nyilvánvalóan jelentős időrendi eltérés van: a magyar cigányok csoportjai érkeztek korábban. Ezt az is bizonyítja, hogy lényegesen többen vesztették el eredeti cigány anyanyelvüket: két-három aprócska, sziget-szerű közösséget nem számítva gyakorlatilag az egész csoport magyar anyanyelvű már. Eltérés mutatkozik a magyar, az oláh és a beás cigányok között a hagyományosnak minősített foglalkozások tekintetében is: a romungrók zenészek és kovácsok, az oláh cigányok lókereskedők, rézművesek stb., míg a beások faeszköz-készítők. Itt kell megjegyezni, hogy a magyar cigányok is foglalkoztak lótartással és lókereskedéssel, de nyilván a letelepedés hatására ezzel felhagytak és később egy másik vándorló csoportra, az oláh cigányokra lett jellemző ez a foglalkozás. Vagy más szavakkal: az egyes foglalkozások nem is annyira a nyelvi csoportokhoz kapcsolhatók, mint inkább az életmódhoz.

A kérdés ezek után a következő: fellelhetők-e ezek a csoportok, illetve előzményeik a történeti forrásokban, azaz láttak-e a fentiekhez hasonló különbséget az egyes cigány csoportok között forrásaink létrehozói? Itt hangsúlyozni szeretném: nem csupán az a törekvésem, hogy én azonosítsam a nyelvi (és esetleg foglalkozási) csoportokat a nevek vagy egyéb jellemzők alapján (bár ez sem lenne lehetetlen, s ezt néhány példával meg is akarom mutatni). Arra vagyok elsősorban kíváncsi, hogy vajon a korszak embere képes volt-e ilyesfajta különbségtételre, vagy sem?

¹ MÉSZÁROS GYÖRGY: *Cigánydialektusok Magyarországon (nyelvföldrajz). A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 14–15.* Pécs, 1974. 309–310.

² VEKERDI JÓZSEF: *A cigány népmese.* Bp., 1974. 16.

A „magyar” cigányok

A jelzőt azért tettem idézőjelbe, mert ez a kifejezés néhány kivételtől eltekintve (amelyeket alább, a vonatkozó helyeken ismertetek majd) nem fordul elő a forrásokban. Ez annyit jelent, hogy a környezet számára a 17–18. században szinte minden cigány „magyar” és a cigányság egy gyakorlatilag egységes tömeg volt, amelyet sajátos életmód jellemzett és különböztetett meg magától a környezettől. Az egyetlen aranymosó erdélyi cigányokat nem számítva³ foglalkozási szempontból sem volt tagolt ez a tömeg: bármelyik jellemző mesterséget bármelyik cigány űzhetette, az összeírások tanúsága szerint egy személy sokszor több mesterséget is gyakorolt. Általában véve ha a környezet (azaz a források létrehozója) különbséget akart tenni a cigányok között, akkor azt a maga sajátos szempontjai szerint tette. A kutatás⁴ szerint „... a cigány népesség eltérő életmódja szerint lehetett települt vagy vándorló, társadalmi helyzete szerint zsellér, jobbágy vagy a feudális társadalom kategóriáin kívüli, élhetett földesúri vagy kamarai birtokon és mindenféle joghatóságon kívül. A kamara tulajdonában lévő fiskális cigányok is differenciált népességet jelentettek: egyik közülük a cigány népességen belül a társadalmi ranglétra legfelső fokán elhelyezkedő aranymosó cigányok csoportja, akiktől jól elkülöníthetők a kamara sátoros taxás cigányai... Bonyolítja a helyzetet, hogy a különböző csoportokban eltérő foglalkozású családok éltek együtt. E mellett élete során egy cigány család többször is más és más kategóriába volt sorolható. Például egy szabadon vándorló család földesúri függésbe kerülhetett – akárcsak egy kamarai fennhatóság alatt élő vándorló család –, zselléreként, később gyakran jobbágyként szolgált, így vándorló családból letelepültté vált. Később a kamara néha nyomára bukkant a tőle eltávozott családnak, s az visszakerülve a régi csoportjába ismét vándor életet élt.”

Mindebből az következik, hogy a forrásaink eleve csak elvéve tesznek különbséget a cigányok között nyelvi (és ehhez kapcsolódóan esetleg foglalkozási) csoportokról. A ritka és éppen ezért különösen érdekes említéseket az alábbiakban szedem csokorba.

A német cigányok

A források alig néhány alkalommal említik ezt a cigány csoportot. Egy 1743. szeptember 13-án kelt helytartótanácsi rendelet⁵ ad hírt például arról, hogy a jelentések szerint „... ismét beszívargott az országba a szomszédságból egyszer már kiűzött ama népség, amelyet a köznép német cigánynak nevez.”

A későbbi évtizedekben találkozunk is a körözőlevelekben olyan kifejezetten cigánynak mondott személyekkel, akik a szokásostól teljesen eltérő rasszjegyekkel rendelkeztek (szőke vagy vörösés haj, kék szem), s az ország nyugati területeihez kötődtek és németül is tudtak. Talán ezek között kell keresnünk a német cigányokat. Annyi a rende-

³ Róluk Id.: ZSUPOS ZOLTÁN: Az erdélyi aranymosó cigányok 1783-as összeírása. *Néprajzi Értésítő*, LXVII–LXX. Bp., 1988. 129–193.

⁴ ZSUPOS ZOLTÁN: Az erdélyi sátoros taxás fiskális cigányok csoportszerveződése a 18. században. *Cigány néprajzi tanulmányok*, I. Bp., 1993. 38.

⁵ Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára (= TMÖL) IV. 1/b. Tolna vármegye közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok (= IV. 1/b.) Fasc. 3. Nr. 898.

let szövege alapján bizonyosnak látszik, hogy olyanokról lehetett szó, akiket a német nyelvterületeken nem tűrtek meg és útjuk onnét csak kelet felé: azaz Magyarországra vezethetett.

A török cigányok

Jóllehet a „*török cigányok*” kifejezés csak egyszer bukkan fel egy 18. századi forrásban, az elnevezés mégis megéri, hogy ne menjünk el szó nélkül mellette. A Heves vármegye népszéki viszonyait ismertető Bél Mátyás írja a következőket:⁶ „*Cigányok is élnek a megyében. Hol itt, hol ott ütik fel sátrukat, oda vándorolgatnak, ahová kedvük tartja. Lakásukat szekéren hordják magukkal. Kovácmesterséget folytatnak, ezért a földművelők szívesen látják őket, együtt esznek, isznak velük. Ezen a tájon könnyebben megélnék, ezért itt kevésbé fanyalodnak rá a döghúsrá, ehelyett a falusiak könnyöradományából és lopásból biztosítják éleltségleteiket, de csak annyit lopnak, amennyi éhségük csillapítására elegendő. Egerben láttunk török cigányokat is, ezek műveltebbek a magyar cigányoknál, kovácmesterségből élnek, a polgárok megkárosítása nélkül.*”

A szerző nyilván azért illeti ezzel a névvel az egri cigány csoportot, mert tagjai a török idők óta (tehát legalább fél évszázada) ott éltek már; lehet, hogy az idősebbek még beszéltek is törökül. Mindenesetre számunkra az az igazán fontos a dologban, hogy úgy tűnik: a hosszabb idő óta tartó letelepedett életmód az oka, hogy ezek a török cigányok a környezet szemében „*műveltebbek*” a magyar cigányoknál. Bél Mátyás állítását egyébként igazolja, hogy rendelkezünk olyan forrással, amely néhány, Egerben lakó cigány családot is felsorol, akik a vár visszavétele után nem akartak Törökországba települni, hanem maradni akartak, hiszen Magyarországot tekintették hazájuknak.⁷ E forrásban két, 1687 körül, egyszerre keletkezett összeírás olvasható, amelyek ugyanazt a négy családfőt tartalmazzák. És bár nem teljesen egyformák ezek az összeírások, annyi bizonyos belőlük, hogy ezeknek a cigányoknak nemcsak házuk volt, hanem szőlővel is rendelkeztek, a mesterségük pedig kovács volt, amit mindnyájan ténylegesen gyakoroltak is. Nem csoda tehát, hogy a környezet megkülönböztette őket az akkor még nem letelepedett magyar cigányoktól.

Az oláh cigányok

A ma is a legfontosabb nyelvi csoportnak, az oláh cigányoknak a tömeges betelepítését az irodalom a 19. század második felére teszi.⁸ Forrásaink tanúsága szerint azonban már jóval korábban felbukkan a *Zingari Valachi* (oláh cigány) kifejezés. Az eddig feltárt legelső adat erre vonatkozóan a sárospataki vár és uradalom 1693-ban készült összeírása.⁹ Ebből kiderül, hogy az oda tartozó cigányoknak két vajdájuk volt: az egyik alá csupa magyar nevet viselő személyek tartoztak, a másik, az „*oláh cigányok vajdája*” – akinek a neve Bunna volt – alá pedig az övéhez hasonlóan idegen hangzású nevet viselő cigányok (Hampó, Nistora, Purczy, Duna, Tocó).

⁶ BÉL MÁTYÁS: *Heves megye ismertetése, 1730–1735*. Ford.: SOÓS IMRE. Eger, 1968. 38–39.

⁷ Magyar Országos Levéltár a Magyar Kamara archívuma: Urbaria et Conscriptioes. Fasc. 69. Nr. 44.

⁸ VEKERDI J., i. m. 17.

⁹ Magyar Országos Levéltár (= MOL) E 156 Magyar Kamara archívuma. Urbaria et Conscriptioes (= E 156) Fasc. 41. Nr. 22. 49.

A Dunántúlon háromnegyed évszázaddal később bukkan fel ez az elnevezés. Egy Tolna vármegyei, 1766-ban készült összeírásban¹⁰ olvashatjuk, hogy Gerjén helységben akkor már körülbelül 30 esztendő óta laktak oláh cigányok, s a helység lakosai azt kérték, hogy azok továbbra is ott maradhassanak, mert ebből nekik is hasznuk származik.

Az 1768. évi összeírásokban is találkozunk azzal a jelenséggel, hogy az összeírást végző vármegyei tisztségviselők egyes személyeket vagy családokat oláh cigánynak neveztek. Az alábbiakban nem a teljesség igényével, csupán néhány példa segítségével mutatom be ezt.

A Tolna megyei Pilis helységben két, de valószínűleg összetartozó társaságot írtak össze. Az egyik felnőtt férfitagjai ácsok voltak, feleségeik esztergályosok, a másik család férfitagjai rézművesek, a feleségeik pedig meszelőkészítők. Vezetékneveik: Bogdán, Bodris, Dragomil, Vitán. Az egész társaság 10 felnőttből és 10 gyerekből állt. Környezetüktől görög vallásuk is megkülönböztette őket. Alsónánáról kerültek ide és az összeírók jelezték is, hogy visszatoloncolják oda őket. – Bátaszéken egy oláh cigány család élt: az özvegy Ignáczi hat gyerekével, illetve legidősebb fia menyével (Vitán Dragus Marianával). Ő is ács volt, ahogyan a két legidősebb fia is; a legnagyobb lánya és a menyé pedig esztergályos. Görög vallásúak voltak és talán kapcsolatban álltak az Alsónánáról Pilisre vándorolt személyekkel. – Bátán két oláh cigány család lakott: egy Nyerges János nevű, 60 éves kovács, akiről az összeíró megjegyezte, hogy ő a vajda, de az összeírás alkalmával letették erről a tisztségről; a másik családfeje neve Jován Péter, ő ács volt. A feleségek és a 10 év körüli lányaik esztergályosok voltak. A két családban 8 gyereket számoltak össze. A konskriptorok kóborlóknak minősítették és Alsónánára irányították vissza őket, hogy ott telepedjenek le. Mindannyian szintén görög vallásúak voltak.¹¹

Az összeírásban felbukkanó „*ács*” és „*esztergályos*” foglalkozásnév nyilvánvalóan arra utal, hogy az illető mesterséget űző cigányok tulajdonképpen famegmunkálással (teknővájással, kanalak és egyebek fāragásával) foglalkoztak, az összeírást végző tisztségviselő latin nyelvtudásából azonban nem futotta arra, hogy pontosan meg is határozza ezt a speciális foglalkozást, ezért használta rá az általa ismert és a famegmunkálásra vonatkozó szavakat.

A már távolabbi Vas vármegyében, Kemenesalja járás Keresztúr nevű településén egy asszonyról, aki két gyerekével élt, jegyezte meg az összeíró, hogy a férje oláh cigány volt (aki valószínűleg elhagyta az asszonyt). Ugyanabban a járásban, Mihályfán is lakott három gyerekével és (magyar) cigány feleségével egy Sztojka Józsi nevű, kolompár mesterséget folytató, az összeíró által oláh cigánynak mondott férfi, aki állítása szerint a Zala megyei Moroszlóból származott és házassága révén került Mihályfára.¹²

Vannak olyan esetek is, amikor az összeírók *expressis verbis* ugyan nem mondják meg, hogy oláh cigányokról van szó, de bizonyos jelek alapján egyértelműen erre következtethetünk. 1768-ban például Somogy vármegyében találunk egy pár családból álló, jól körülhatárolható csoportot, amely a nevek alapján oláh cigány lehetett, jöllehet ez a kifejezés nem szerepel az összeírásban.¹³ Végül Veszprém vármegyét kell megemlíteni, ahol Szentkirályon írtak össze egy jelentős, 12 felnőtt férfiből, a feleségeiből és gyere-

¹⁰ TMÖL IV 1/b. Fasc. 4. Nr. 43.

¹¹ TMÖL IV. 1/d. Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Összeírások. az 1768. évi cigányösszeírás.

¹² Vas megyei Levéltár. IV. 1/1. Vas vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Cigányok összeírásai. Ö 291.

¹³ Somogy Megyei Levéltár (= SML) IV. 1/a. Somogy vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvek (= IV. 1/a.) 1768. 371–398.

keikből álló csoportot, amelynek tagjai Enyingről, Tolnáról és más helyekről érkeztek ide, a földesuruk azonban Arad vármegye főispánja volt: szintén a neveik (Kolompár, Sztojka stb.) utalnak oláh cigány voltukra.¹⁴

A Tolnával szomszédos Somogy vármegye 1768-ban két statútumot is hozott az általa „*Zingari Valachi*”, azaz oláh cigány névvel illetett cigányokkal kapcsolatban, s rendkívül érdekes, hogy rögtön különbséget is tett két csoportjuk között, mégpedig a foglalkozás és ezzel együtt tekintetében. Az egyik csoport a *Zingari Valachi ahenarii* (ahena = rézüst, tehát nyilván az üstfoldozó rézműves cigányokról van szó). A statútum¹⁵ szerint ezek sok kárt okoznak a lakosságnak, ezért „... *ha azt tapasztaljuk, hogy beszivárognak ebbe a vármegyébe, akkor rögtön a legközelebbi törvényszék elé kell vinni őket és meg kell parancsolni nekik, hogy hagyják el a vármegyét.*”

A rézművesség, mint foglalkozás mások esetében is nagyon valószínűvé teszi bizonyos személyeknek az ehhez a cigány csoporthoz való tartozását. Így például szinte biztos, hogy oláh cigányok voltak azok az „*ötvös-műves*” cigányok is, akik földesasszonyuk, báró Naláczy Józsefné engedélyével 1778-ban utaztak „*szerte szélllyel nemes Hunyad és Zaránd vármegyékben életek keresésére*”, azaz megélhetésük végett; a csapat hat sátorból állott és vajdáját Jován Györgynek hívták. Ugyancsak oláh cigányok lehetek – a rác és cigány nyelv mellett oláh nyelven is tudtak – azok az ötvösök, akik „*aranybul, ezüstbul gyűrűket öntöttek, de kívágni nem tudtak*” és akik ellen 1779-ben adott ki körözőlevelet a Helytartótanács, azért, mert hamis pénzek készítésének a vádja merült fel ellenük: ők a Csanád vármegyei Torna helységből szöktek el négy taligával és ugyanannyi lóval.¹⁶ Ennek a két csoportnak az oláh cigány voltát foglalkozásukon és nyelvtudásukon kívül területi kapcsolataik is valószínűsítik.

A másik oláh cigány foglalkozási csoportot viszont egészen másképpen kezelte Somogy vármegye, amint azt a róluk kiadott statútum¹⁷ is bizonyítja. Eszerint

„... *azokat az oláh cigányokat, akik azért szoktak határról-határra és faluról-falura, ahol erdők vannak, vándorolni, hogy fából különféle eszközöket: kanalakat, tekenőket és egyebeket készítsenek, amiből az életüket fenntartják, mivel a köznek hasznára vannak és eddig még kihágásokat sem követtek el, továbbra is meg kell tűrni, velük a földesurak rendelkezéseinek megfelelően kell bánni és amikor egy helyről tovább mennek, levelet kell nekik adni.*”

Ez a kedvező vélemény teljes mértékben összecseng a Tolna megyei Gerjén helység lakosainak a fentebb idézett kérésével. S hogy nem véletlen jelenségről van szó, azt jól bizonyítja egy majdnem egy évtizeddel későbbi, ugyancsak Somogy megyei ügy,¹⁸ amelyben szintén oláh cigánynak nevezett, faeszközöket készítő cigányok szerepelnek. Várad falu birtokosa, Czindery Rókus 1777-ben panasszal fordult a Helytartótanácsához, amely szerint a mondott falujának a határában már elég régóta élt néhány oláh cigány család, akik fából edényeket, rostákat, kanalakat és más efféléket készítettek, a földesúri terheket viselték, az adókat megfizették és nem voltak kóborlók, amilyenek a magyar cigányok (!) Ámde a járás szolgabírája tőlük is el akarta venni a gyerekeiket – ez nyilván-

¹⁴ Veszprém Megyei Levéltár. IV. 1/b. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok. 2/1768. sz.

¹⁵ SML IV. 1/a. 1768. 638.

¹⁶ Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (= BAZML) IV. 501/f. Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Mandata et intimata politica (= IV. 501/f.) Mat. XXVIII. Fasc. III. Nr. 289.

¹⁷ SML IV. 1/a. 1768. 65.

¹⁸ SML IV. 1/a. 1777. II. köt. 99–103.

valóan összefügg Mária Terézia jól ismert rendeletével –, hogy parasztokhoz adja azokat: erre valamennyi cigány átköltözött a szomszédos Baranya vármegye biztonságosabb helyeire, nagy kárt okozva ezzel a köznek is és személy szerint neki is. – A szolgabíró arra kényszerült, hogy mentesse magát: jelentésében leírta, hogy a mondott cigányok 1776-ban érkeztek Baranya vármegye Iványi nevű helységéből Váradra, ott az erdő szélén gallyakból csináltak maguknak kunyhókat, két személy kivételével, akik a falu végén építettek „*olyan-amilyen házat*”; ő valóban intette valamennyiüket, hogy építsenek rendezet házat és helyezték el parasztoknál a gyerekeiket, erre menekültek el. De az eljárás jogos volt, mivel szerinte ezek a cigányok nem érdemelnek kivételezést, hiszen köztudott, hogy nyáron félmeztelenül laknak az erdőkben és a fafaragást nem számítva éppen úgy visszarettennek a mezei munkától, mint az ország területén lakó többi cigány. – Bár a Helytartótanács a szolgabírónak adott igazat abban a tekintetben, hogy a rendelet mindenkre kötelező, mégis érdekes ez az újabb, a faeszközök készítéséből (tehát tulajdonképpen termelő munkából) élő oláh cigányok hasznosságára utaló adat.

Talán nem kell túl nagy fantázia ahhoz, hogy az „*ahenarius*” oláh cigány csoporttal a mostani oláh cigányok elődeit (és közülük is az úgynevezett kolompár vagy rézműves csoportot), míg a faeszközöket készítő cigányokkal a mostani beás cigányok elődeit azonosítsuk.

Az oláh cigányok (közülük is a rézművesek) megkülönböztetését a rájuk jellemző mesterségeken–foglalkozásokon kívül nyilván az is segítette, hogy másképpen öltözködtek, mint általában a magyarországi cigányok. A fentebb már idézett körözőlevelekben felbukkanó, Erdélyből, román környezetből érkezett csoport tagjai például kék köpönyegben vagy mentében, kék nadrágban, telekes bocskorban, „*erdélyi hosszú fekete bárány kucsmában*” jártak a róluk kiadott személyleírás szerint. Ugyanilyen környezetből elszökött, az „*oláh hegyekben*” bujkáló cigányokról az 1760-as években egy körözőlevelben konkrétan meg is jegyezték, hogy „*oláh ruhát viselnek*” és mezítláb járnak.¹⁹ A női viselet is különbözhetett: míg a cigány asszonyok általában kendőt viseltek, addig az oláh cigányok esetében gyakran találkozunk főkötőkkel. Egy 1812-ben Zala vármegyében vándorló oláh cigány csoport ingóságainak az összeírása során például több főkötőt is lajstromba vett a hatóság, köztük egy olyat, amelyet 45 darab réz háromkrajcáros, egy ezüst 25 krajcáros és egy ezüst 7 krajcáros érme díszített – eddigi ismereteink szerint „*magyar*” cigányok nem használtak ékszerként pénzérmeiket. Szó esik a lajstromban továbbá „*hajbéli apró gombokról*” is, szám szerint 24 darabról, amelyek ezüstműből voltak;²⁰ talán ezek is oláh és nem magyar cigány ékszerek lehettek.

Összefoglalásul megállapíthatjuk tehát, hogy bár a 17–18. századi forrásaink létrehozói számára más szempontok voltak a fontosak, e forrásokban mégis elég gyakran felbukkannak olyan mozzanatok, amelyek egyértelművé teszik, hogy a környezet megkülönböztette a cigány nyelvi és az azokhoz kapcsolódó foglalkozási csoportokat. A megkülönböztetést a vallás és öltözködés tekintetében mutatkozó különbség is segítette. E források révén tehát többé-kevésbé a mai cigány nyelvi csoportok előzményeinek az azonosítása sem lehetetlen.

¹⁹ BAZML IV. 501/f. Mat. XXVIII. Fasc. III. Nr. 149.

²⁰ Zala Megyei Levéltár, IV. 14. Zala vármegye törvényszékének iratai. 1815. évi büntetőperek. Fasc. 5. Nr. 3.